

ทบทวนประสบการณ์สนาม

(Reflection on Field Work Experiences)

ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์

(Akin Rabibhadana)

บทคัดย่อ

การทำงานสนามในวิชามานุษยวิทยาอาจแบ่งออกได้เป็นสี่ขั้นตอน คือ การเลือกพื้นที่ทำการวิจัยและการแนะนำตัวกับชาวบ้านในพื้นที่ สอง ได้แก่การเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์และสังเกต สาม การวิเคราะห์ข้อมูล และสี่ การนำเสนอข้อมูล บทความในวารสารเล่มนี้บรรยายได้เพียงข้อหนึ่งและข้อสองเท่านั้น ที่เหลือจะปรากฏในวารสารฉบับต่อ ๆ ไป

บทความนี้บรรยายถึงประสบการณ์การทำงานสนามของผู้เขียนในวารสารเล่มนี้ จะมีประสบการณ์ในสัปดาห์แรกที่วัดญาณสะพานขาวซึ่งได้นำข้อมูลไปเขียนวิทยานิพนธ์เรื่อง Social Organization of a Bangkok Slum ที่มหาวิทยาลัยคอร์เนล ซึ่งได้ย่อบางส่วนมาทำเป็นบทความเรื่อง “ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง”

โดยสรุป สิ่งสำคัญในการสัมภาษณ์คือ การให้เกียรติผู้ให้สัมภาษณ์ การทำตนให้เป็นผู้ฟังที่ดี และทำให้ผู้ที่นักวิจัยสัมภาษณ์มีความสุข รู้สึกสนุกในการเล่าเรื่องต่าง ๆ ให้นักวิจัยฟัง บทความนี้บรรยายถึงลักษณะการทำงานของผู้เขียนพร้อมทั้งบรรยายถึงสถานที่และบุคคลที่ผู้เขียนเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย

ABSTRACT

The process of field work in anthropological research may roughly be divided into four phases or steps. The first is selecting location for the research and getting acquainted with the area and the people therein. The second consists of collecting the data through observation and informal interviews. Data analysis is the third and the most difficult one, requiring the application of theoretical concepts, and insights. The last is the presentation of research results, including selecting the data and items as well as their analyses and organizing them into readable and comprehensible documents.

For the present volume of the journal, space is limited, and only the first and second phases can be described. Moreover, only the experience of studying a slum in Bangkok in about 1968-1969 can be related. Later phases of investigation and experiences in other areas and localities will have to wait for the next volume of the journal.

The area for study was selected as its size was conveniently small possible for one researcher to get acquainted with everybody there. This slum was considered to be the most crowded, and of the worst condition in Bangkok. Beginning with introduction of the researcher himself to the inhabitants, it was

followed by advice on drawing up maps, physical as well as social and interviewing techniques. Description of the slum area and its dwellers was given together with the researcher's thoughts and actions.

Important factors for successful interviews are described. They are correct attitudes towards the people interviewed. The researcher must be a good listener. He must make it a pleasure for the person interviewed, to talk to him. This paper tells us how the writer has been able to obtain the data and information for the "Social Organization of a Bangkok Slum", a Ph.D. dissertation at Cornell University.

บทนำ

สมัยก่อน การไปศึกษาสังคมและวัฒนธรรมในท้องที่ห่างไกล ในชุมชนหมู่บ้าน โดยการสัมภาษณ์และสังเกต ซึ่งเรียกกันว่าทำงานสนามนั้น ถือเป็นหัวใจของวิชามานุษยวิทยา เมื่อผมจบปริญญาโทต้องการเขียนวิทยานิพนธ์ เรื่อง “สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖” ที่ใช้เวลาจนถึง ๔ ปี และได้ข้อมูลมากเกินไป (ส่วนหนึ่งเพราะไม่ค่อยได้พบอาจารย์ที่ปรึกษา และอีกส่วนหนึ่งเพราะความกลัวว่าวิทยานิพนธ์นั้นไม่ดีพอ) จนมีอาจารย์หลายท่านพูดว่ามหาวิทยาลัยควรมอบปริญญาเอกให้ผม แต่อาจารย์ผมแย้งว่าไม่ได้ เพราะผมยังไม่ได้ทำงานสนาม แต่สมัยนี้นักมานุษยวิทยาฝรั่งค่อนข้างแยงการลงสนาม เพราะกลัวถูกชาวพื้นเมืองตำเอาว่า ตัวเองเขียนรายงานขึ้นมาด้วยความเข้าใจผิด และดูถูกชาวพื้นเมืองเพราะมีอคติคิดว่าสังคมและวัฒนธรรมของตนเองดีกว่าของคนอื่นไปหมด

ความจริงที่มหาวิทยาลัย ผมก็ไม่ได้เรียนวิธีการลงทำงานสนาม วิชาวิธีวิทยาก็กลายเป็นวิชาทฤษฎีไปหมด อะไร ๆ ที่สำคัญสำหรับการลงสนาม ก็แฝงอยู่ในทุกวิชานอกจากวิชาทฤษฎี เพราะถูกบังคับให้อ่านแล้ววิเคราะห์ วิจัยรายงานชาติพันธุ์วรรณานานานมาก จากรายงานเหล่านั้นก็ได้เรียนรู้ถึงทฤษฎีที่นักวิจัยเหล่านั้นใช้ไม่ว่าเขาจะระบุออกมาตรง ๆ หรือแฝงไว้ก็ตาม นอกจากนั้นก็จะได้สัมผัสประสบการณ์สนามของเขาและวิธีการวิเคราะห์ ตลอดจนการนำเสนอ การอ่านรายงานชาติพันธุ์วรรณานี้คงต้องสำคัญมาก เพราะอาจารย์ผมเรียกผมไปสั่งว่า “เจ้าได้อ่านรายงานชาติพันธุ์วรรณานานานมาแล้ว ไปสอบรวมทุกวิชา (ซึ่งเป็นการสอบข้อเขียนครั้งสุดท้ายสำหรับนักศึกษาปริญญาเอก) แล้วลงสนามเสียที”

สถานที่ที่ผมเลือกลงทำงานสนามนั้นอยู่ไม่ไกล คือ สลัมข้าง ๆ วัดญวนสะพานขาวในกรุงเทพฯ นี้เอง ได้ทำการศึกษาอยู่ประมาณ ๒ ปี และในที่สุดได้ทำรายงานเป็นวิทยานิพนธ์ชื่อ “สลัมกรุงเทพฯ : ด้านต่าง ๆ ของการจัดระเบียบสังคม” (*Bangkok Slum : Aspects of Social Organization, 1975*)

วิทยานิพนธ์นี้ผมได้ย่อส่วน ตัดตอน เอามาเรียบเรียงใหม่เป็นภาษาไทยในหนังสือชื่อ “ชีวิตและจุดจบของสลัมกรุงเทพฯ แห่งหนึ่ง, ๒๕๒๔” ในที่นี้ผมจะขอเล่าถึงประสบการณ์ของผมในการทำงานสนามในสลัมแห่งนี้เท่านั้น ส่วนประสบการณ์การทำงานแห่งอื่น ๆ หลังจากนั้น ผมขออนุญาตเก็บไว้เล่าโอกาสหน้า

ในการบรรยายเรื่องการทำงานสนาม เราอาจแบ่งออกคร่าว ๆ ได้เป็นส่วนดังนี้ คือ หนึ่ง การเลือกสถานที่และการลงสนาม สอง การเก็บข้อมูลซึ่งรวมถึงการสังเกตและการสัมภาษณ์ สาม การวิเคราะห์ข้อมูล และสี่ การนำเสนอผลการวิจัย แต่ในความเป็นจริงเวลาทำงานหลาย ๆ ส่วนที่กล่าวมาแล้วนี้ก็มักจะคละกันไป ไม่ได้แบ่งออกเป็นช่วง ๆ เป็นสัดส่วน อาทิ การเก็บข้อมูลก็มักจะต้องวิเคราะห์พร้อมกันไปด้วย เพื่อหาประเด็นใหม่ ๆ มาถามต่อ

๑. การเลือกสถานที่และการลงสนาม

เจ้าหน้าที่สภาสังคมสงเคราะห์ช่วยผมเลือกสลัมที่จะลงทำการวิจัย เราตรวจดูสลัมทั้งหมดในกรุงเทพฯ เพื่อหาสลัมที่จะทำวิจัยแบบมานุษยวิทยาได้สะดวก สำหรับผมนั่นคือชุมชนที่มีขนาดไม่เกิน ๒๐๐ ครัวเรือนขึ้นไป เพราะนักวิจัยจะสามารถทำความรู้จักได้ทุกครั้งเรือนภายในเวลาไม่นาน แล้วจะได้หาผู้ให้ข้อมูลหลักได้จำนวนหนึ่งโดยไม่ยากนัก

สมัยนั้นเรียกสลัมว่าแหล่งเสื่อมโทรม และสภาสังคมสงเคราะห์ได้จัดระดับชุมชนไว้แล้วด้วยว่าแห่งใดเสื่อมโทรมมาก แห่งใดเสื่อมโทรมน้อย เพียงใด เราเลือกได้แหล่งที่สภาสังคมสงเคราะห์ถือว่าเสื่อมโทรมมากที่สุดแห่งหนึ่ง คือที่บริเวณวัดญวนสะพานขาว

เจ้าหน้าที่สภาสังคมสงเคราะห์คนนั้นพาผมเข้าไปในสลัม แนะนำให้ผมรู้จักคนสองคน คือ เนตรและสาย เจ้าหน้าที่บอกผมลับหลังทั้งสองคนว่า เนตรเป็นผู้นำฝ่ายบู้ สายเป็นผู้นำฝ่ายบุน หลังจากนั้นผมก็ลงสนามคนเดียว

ผมเดินดู ๆ เข้าไปแล้วพบว่าหลงทางอยู่เรื่อย แม้พื้นที่สลัมนั้นคงไม่ใหญ่กว่า ๔-๕ ไร่เท่านั้น ทางเดินเข้าไปก็มีหลายแยกทำให้ต้องเลือกว่าจะไปทางไหน เลือกแล้วก็มักไปผิดทางเพราะตัน เดินต่อไปไม่ได้ ด้อย่างหนึ่ง

ว่าคนเขาให้ความร่วมมือ เอ่ยชื่อเนตรเขาก็ชี้ทางให้ ถึงกระนั้นก็หลงหลายครั้ง เมื่อถึงบ้านเนตรก็ต้องขอให้เขาร่วมมือเขียนแผนที่ทางเดินของชุมชน โดยผมเป็นคนเขียนแล้วเนตรเป็นคนช่วยทักท้วง บอกให้แก้เมื่อผมเขียนไปผิดทาง

กระดาษที่ใช้เขียนแผนที่นั้นแผ่นใหญ่ ๆ เหมือนที่ใช้ติดผนังเวลาอบรม ผมขอให้เนตรบอกผมว่าฉันมีบ้านอยู่ตรงไหนบ้าง แล้วบอกเลขที่บ้าน และชื่อเจ้าของบ้านทุกบ้าน ต่อมาเนตรนำผมเดินไปตามถนน แวะทักและแนะนำผมให้กับเจ้าของบ้าน ต่อมาผมก็ทำแผนที่เช่นนั้นหลาย ๆ แผ่น แต่ละแผ่นบรรจุข้อมูลของชุมชนในด้านต่าง ๆ กัน เช่นแผ่นต่อไปก็มีเส้นเชื่อมระหว่างเรือนที่เป็นญาติหรือเกี่ยวดองกัน แล้วมีจำนวนคนที่อาศัยอยู่ในเรือน เพศ อายุ และความสัมพันธ์กับหัวหน้าครัวเรือน อีกแผ่นหนึ่งก็แสดงอาชีพของคนในครัวเรือน ฯลฯ

นักวิจัยทุกคนผู้ลงสนามจะต้องประสบปัญหาว่าจะต้องแสดงตนอย่างไร จะบอกความจริงหรือไม่ สำหรับผม ผมบอกความจริงทุกครั้งว่าผมเป็นอาจารย์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และได้พบว่ามีการทดสอบว่าผมบอกความจริงหรือไม่

พี่มา เป็นเจ้าของร้านกาแฟอยู่กลางตรอกใต้ บริเวณที่พี่มาตั้งโต๊ะขายกาแฟนั้นเป็นลานคอนกรีตที่พวกวัยรุ่นมาเล่นการพนันกันเป็นประจำ หลังจากผมเดินเข้าเดินออกสลับแห่งนี้สักหนึ่งอาทิตย์เพื่อทำแผนที่และกรอกข้อมูลลงในแผนที่ พี่มาก็เข้ามาถามผมว่าผมเป็นใคร ซึ่งผมก็ตอบไปตามความเป็นจริงว่าเป็นใคร พี่มาก็บอกว่าขอดูบัตรซิ ผมก็ยื่นบัตรประจำตัวซึ่งมีรูปผมอยู่ด้วยให้พี่มาดู พี่มายืนดูอยู่ครู่หนึ่งแล้วก็ยื่นบัตรคืนให้ผม แล้วก็ไม่พูดว่าอะไร อีกสามสี่วันต่อมาพี่มาก็ขอดูบัตรผมอีกแล้ว แล้วก็คืนไม่พูดว่าอะไร ต่อมาอีก ๕-๖ วันก็เอาอีกแล้ว พี่มาทำอย่างนั้นอยู่ ๔-๕ ครั้งจึงหยุดไป ผมมาเรียนรู้ภายหลังว่าพี่มาเรียนมาแค่ประถมปีที่สอง อ่านหนังสือไม่ออก

การที่พี่มา เป็นคนสืบสวนว่าผมเป็นใคร แสดงว่าพี่มาเป็นคนสำคัญคนหนึ่งชุมชน การที่ต่อมาผมได้รับความร่วมมือจากคนในชุมชนอย่างดียิ่งก็เพราะพี่มา ทั้งนี้เป็นเหตุบังเอิญแท้ ๆ เกิดจากที่ภรรยาพี่มาคลอดลูกคนแรก และผมเอาผ้าห่มเด็กไปให้พี่มา ผ้าห่มผืนนี้มีคนให้เป็นของขวัญ

แต่งงานของผมเอง แต่เมื่ออยู่ต่อมาหลายปี ผมไม่มีลูกสักที ก็เลยเอามาให้พี่มา พี่มาดีใจอย่างยิ่ง บอกว่าผ้าห่มผืนนี้ดีมากเป็นของนอกด้วย แล้วถามผมว่าจะให้โรเนียวให้ไหม เขาเคยทำให้เนตรมาแล้ว และทำให้เนตรได้รับการสนับสนุนอย่างล้นเหลือจากคนในชุมชน เมื่อเนตรไปลงสมัครสมาชิกเทศบาลนครกรุงเทพ ผมบอกไม่ต้องหอรอกพี่มา แต่ผมก็พบว่าตั้งแต่นั้นมาผมได้รับการต้อนรับและร่วมมืออย่างดียิ่งจากคนในชุมชน แม้เจ้าหน้าที่สภาสังคมสงเคราะห์ยังบอกว่าผมได้รับความไว้วางใจจากคนในชุมชนยิ่งกว่าเขา เขาบอกว่าเขายังเข้ากับเด็กวัยรุ่นไม่ได้เลย ส่วนผมทำได้อย่างดี

ถึงกระนั้นก็ดีก็ยังมีชาวบ้านที่สงสัยและถามผมบ่อย ๆ ว่า มาซักถามเรื่องราวของพวกเราไปทำไม ซึ่งผมก็บอกเขาตามจริงว่า ผมทำวิทยานิพนธ์เพื่อไปสอบเอาปริญญาและจะได้เอาข้อมูลไปเปรียบเทียบกับสลัมของอินโดนีเซีย และที่อื่น เช่น ฟิลิปปินส์ รู้สึกว่าคำตอบเช่นนั้นเป็นที่พอใจของชาวบ้าน เขามีโอกาสดีที่จะได้ช่วยเหลือคนอื่น และเขารู้สึกดีที่จะได้ช่วยเหลือคนอื่น ซึ่งต่างจากสมัยนี้ เมื่อเขาถูกคนเข้าไปวิจัยอยู่เรื่อย ๆ เขาจะถามว่าวิจัยไปแล้วเขาจะได้อะไรบ้าง

ผมเองนั้นมีความคิดเห็นที่ชาวบ้านไทยนั้นโดยธรรมชาติยังเป็นคนเอื้ออาทร ถ้าเราปลุกความรู้สึกของเขาในด้านนี้ และแสดงความนอบน้อมเห็นว่าเขาเป็นเสมือนครู ซึ่งเป็นความจริงเพราะเขาให้ความรู้แก่เรา เราก็จะได้รับความร่วมมือเป็นอย่างดี

๒. การเก็บข้อมูล

เราอาจพูดได้ว่าการจะเก็บข้อมูลให้มีประสิทธิภาพนั้น ควรจะประกอบด้วยวิธีการสี่อย่าง คือ หนึ่ง การสร้างความคุ้นเคยและไว้วางใจ สอง การซักถามที่ชวนให้สนุก พูดเล่าความจริง สาม การสังเกต และ สี่ การตรวจสอบข้อมูลว่าเป็นความจริงหรือไม่ เพียงไร ในที่นี้จะขอเล่าไปเรื่อย ๆ ตามที่ผมประสบมาในการวิจัยครั้งนั้น

การเดินทางรายบ้าน หาข้อมูลพื้นฐาน เช่น อาชีพ จำนวนคนในครัวเรือนที่เป็นญาติหรือเกี่ยวข้องกับใครบ้างในชุมชน ฯลฯ เพื่อจัดไว้

ในแผนที่ เป็นการสำรวจชุมชนและความสัมพันธ์ภายในชุมชนอย่างคร่าว ๆ ในเวลาเดียวกันก็สังเกตและซักถามไปด้วยถึงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชน แม้ว่าบ้านเรือนในนั้นจะแออัดยัดเยียดจนกายเกยกันอยู่ก็ตาม ก็อาจแบ่งออกเป็นกลุ่ม ๆ ของคนที่มีความใกล้ชิดกันเป็นพิเศษ เมื่อถามถึงการเข้ามาตั้งบ้านเรือนถิ่นฐานในชุมชน เขาก็เล่าให้ฟังว่าย้ายเข้ามาเพราะคนนั้นคนนั้น ชักชวน บางทีก็มาทำงานบางอย่างให้กับคนนั้น แล้วเลยสร้างบ้านอยู่ข้างบ้านคนนั้น จึงเกิดกลุ่มบ้านที่สนิทกันเป็นพิเศษ

กลุ่มบ้านเหล่านั้นอยู่ในบริเวณที่เป็นตรอกใต้ กลุ่มบ้านที่สำคัญและอาจใช้เป็นตัวอย่างในบทความนี้ได้ คือ กลุ่มพวกขายปลาตุกย่างที่รายล้อมบ้านของผิน และกลุ่มคนที่รับจ้างทำงานให้สาย เหลาไม้แขวนดอกไม้จีนและปลาตะเพียนบ้าง หรือเดินแบกหลักเร่ขายของให้สาย ซึ่งอยู่รายล้อมบ้านของสาย การที่เห็นภาพของกลุ่มเหล่านี้ ทำให้ถามพวกเขาต่อ และนำไปสู่ประวัติของผินและของสาย อย่างน้อยก็เป็นบางส่วนที่อาจจะเอาไปถามรายละเอียดต่อจากคนที่ใกล้ชิดผิน และตัวสายเอง และอะไรหลายอย่างที่เกี่ยวเนื่องกันสืบต่อไป

ผินนั้นได้ตายไปแล้วเมื่อผมเข้าไปวิจัยในชุมชน แรกทีเดียวผินทำห่อหมกและพายเรือเร่ขายไปตามลำคลองแถบนั้น การทำอาชีพนี้และประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง ทำให้เขารู้จักแม่ค้าปลาในตลาดมหานาคเป็นอย่างดี จนแม่ค้ายอมให้ผินเอาปลามาก่อนแล้วจ่ายเงินภายหลัง เมื่อกิจการค้าขายของเขารุ่งเรืองมาก เขาจึงจัดผ้าป่าไปถวายวัดที่บ้านเดิมของเขาในชนบท เขาเป็นชาวจังหวัดอยุธยา และเคยมาอยู่แถบรังสิตพักหนึ่ง เมื่อเขาจัดผ้าป่าไปหมู่บ้านที่เขาเคยอยู่เก่า เขาก็ชวนคนที่นี่ให้มาทำงานให้เขา ช่วยทำห่อหมกบ้าง ช่วยเร่ขายบ้าง ชั้นแรกคนเหล่านี้อาศัยนอนที่บ้านผิน ต่อมาเมื่อมั่นใจว่าจะอยู่ในชุมชนแน่ ก็ไปปรับครอบครัวมาแล้วสร้างเรือนอยู่ข้าง ๆ บ้านผิน เมื่อผินตายไม่มีใครทำห่อหมกต่อ คนพวกนี้ก็หันมาขายปลาตุกย่าง เพราะได้อาศัยความสัมพันธ์เดิมที่ผินมีกับแม่ค้าปลาในตลาดมหานาค และอาศัยกู่เงินจากลูกขายของผิน แต่ในขณะที่ผินเป็นคนใจดี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็น

ที่รักของคนในตรอกได้ ลูกชายเขาเป็นคนร่างใหญ่ เกเร มักทุบตีลูกหนี้ที่ให้ ดอกเบี้ยไม่ครบ และชอบเล่นการพนัน จึงมีน้อยคนที่ชอบพอรักใคร่นับถือเขา

ส่วนสายนั้นเดิมเป็นนักเล่นกล ร่อนเร่ไปเล่นตามจังหวัดต่าง ๆ ต่อมาแต่งงานกับแม่หม้ายลูกติด จึงเข้ามาเช่าห้องแถวไม้เก่า ๆ อยู่ในชุมชน เขาบอกว่ามีเงินติดตัวเพียง ๒๐ บาทเท่านั้น ผมเข้าใจว่าภรรยาของเขามีทุน อยู่บ้างและเป็นคนที่ฝีมือในการสานปลาตะเพียนและทำดอกไม้เงิน เพราะมีคนบอกผมว่าเธอเป็นคน ๆ เดียวที่นั่นที่สามารถจุ่มสีดอกไม้เงินได้สวยงาม และไม่เปราะเปื้อน สองคนผิวเมียก็ประดิษฐ์ของเหล่านี้ออกเร่ขาย จนเจริญ ขึ้น เช่นเดียวกับผิน สายมักทำผ้าป่าไปทอดยังห้องที่ต่าง ๆ ที่เขาเคยไปอยู่ และได้คนงานทั้งเด็กสาวที่มาเป็นลูกมือ และชายกลางคนที่มาถือหลักเดินเร่ขาย คนพวกนี้ส่วนมากก็มาพักอยู่ที่บ้านสายและทำงาน เมื่อชุมชนยังไม่หนาแน่น มากอย่างปัจจุบันนี้ หลายคนเข้ามาสร้างบ้านอยู่ข้าง ๆ บ้านสาย เช่นเดียวกับ ในกรณีของผิน จึงเกิดเป็นกลุ่มบ้านขึ้นอีกกลุ่มหนึ่ง

กลุ่มบ้านเหล่านี้อยู่ในบริเวณที่เป็นตรอกใต้ ความจริงสลัมที่ วัดญวนสะพานขาว อาจแบ่งออกได้เป็นสามส่วนซึ่งจะสังเกตเห็นได้โดยง่าย ข้างหน้าตรอกใต้ ด้านคลองผดุงกรุงเกษมจะมีกลุ่มเรือนไม้จำนวนหนึ่งมีลาน ดินอยู่กลาง ที่ลานนี้มีเครื่องเรือนตู้โต๊ะเตียงทั้งประกอบเสร็จแล้ว และยังไม่ เสร็จตั้งอยู่มากมาย มีคนเงินกำลังขัดเงา ทาสี ทำอะไรต่าง ๆ อยู่กับเครื่องเรือน แม้ว่าบ้านเรือนของคนจีนเหล่านี้จะอยู่ชิดติดกันกับบ้านของชาวตรอกใต้ แต่ก็ เสมือนว่ามีกำแพงที่มองไม่เห็นมาขึ้นเป็นพรมแดนอยู่ เพราะเขาต่างคน ต่างอยู่ ไม่พูดกัน ถ้าจะพูดกันก็ด่าทอทะเลาะกันเท่านั้น ชาวตรอกใต้บอกว่า คนจีนพวกนี้เป็นไทหล่า และเป็นช่างเฟอร์นิเจอร์ เป็นพวกที่ชาวตรอกใต้รังเกียจ และผมคิดว่าเขาก็รังเกียจชาวตรอกใต้เช่นกัน

ความจริงบริเวณที่คนทั่ว ๆ ไปเรียกกันว่าสลัมวัดญวนสะพานขาว นั้นแบ่งออกได้เป็นสามชุมชน ข้างถนนเลียบบางคลองผดุงกรุงเกษม ทางทิศ ใต้นั้นเป็นชุมชนช่างเฟอร์นิเจอร์ของชาวจีน ถัดไปก็เป็นชุมชนตรอกใต้ซึ่งตั้ง อยู่สองข้างของตรอกใต้ซึ่งทอดยาวขึ้นไปทางทิศเหนือ เมื่อเดินเข้าไปในตรอก ใต้ตามทางเท้าเรื่อย ๆ ไป จะเห็นว่ามันเปลี่ยนจากสะพานไม้ที่ผูกง ปลายมา

เป็นทางเข้าคอนกรีต จุดที่เปลี่ยนนั้นเป็นสามแยกกลางชุมชนตราบได้ เป็นลานคอนกรีตเล็ก ๆ เป็นที่พุ่มกำลังโตชะงายกาแพอยู่ข้างบ้าน และเป็นที่ที่เด็กวัยรุ่นมาจับกลุ่มเล่นการพนันอยู่เป็นประจำ เมื่อเดินอ้อมไปทางซ้ายจะเห็นคลองเล็ก ๆ ที่มีน้ำน้อยและตื้นเตี้ย ที่วางข้างคลองตั้งเตี้ยปลูกอยู่หลายตอ มีกองกาบมะพร้าวอยู่ใกล้ ๆ วันเสาร์อาทิตย์ผู้หญิงหลายคนจะมาขายปลาที่หน้าควันโขมงส่งกลิ่นหอม เดินขึ้นเหนือไปอีก จะผ่านเรือนไม้เก่า ๆ หลังใหญ่ที่เคยเป็นที่พำนักของลุงผืนผู้เป็นที่รักของชาวตราบได้ และได้เสียชีวิตไปแล้ว ถัดไปไม่ช้า ทางเท้าจะเลี้ยวขวาอ้อมชุมชนตราบได้ไปทางทิศตะวันออก

ทางจะกว้างขึ้นกลายเป็นถนนคอนกรีตเล็ก ๆ บ้านทางฝั่งซ้ายของทางจะกลายเป็นเรือนไม้ขนาดคอนกรีตใหญ่มีบริเวณและรั้วรอบขอบชิด มีทางแยกเป็นถนนคอนกรีตกว้างพอรถเล็ก ๆ เล่นได้ วิ่งไปทางทิศเหนือไปออกถนนนครสวรรค์ตรงหน้าสนามม้าจนถึง ส่วนทางเท้านั้นวิ่งตรงไปจรดทางเท้าในตราบได้ใต้ซุ้มวัดญวน แถวนี้มีตึกแถวบ้างสองสามหลัง มีกำแพงวัดญวนขวางหน้า และมีประตูเล็ก ๆ เข้าวัด

บริเวณด้านซ้ายของทางเท้าที่กล่าวมานี้ เป็นที่ดินของวัดที่วัดจัดแบ่งเป็นแปลง ๆ ให้เช่าปลูกบ้าน ทุกบ้านจึงมีบริเวณและมีรั้ว เจ้าของบ้านส่วนมากแบ่งห้องให้คนเช่า ซึ่งผู้เช่าก็พลัดเปลี่ยนเวียนกันไปไม่ค่อยมีใครอยู่เกินหนึ่งปี มีอยู่หลังหนึ่ง เจ้าของเป็นครูโรงเรียนวัดสิงขร เคยเรียนร่วมกับผมเมื่อยังเด็ก ผู้เช่าหลังบ้านเขาเป็นผู้ทำงานอาบอบนวดที่นั่น มาจากจังหวัดเดียวกัน แต่ไม่มีใครพักอยู่เกินหนึ่งปี

ชาวบ้านแถบนั้นรู้ว่าทางคอนกรีตนั้นเป็นเส้นพรมแดนระหว่างชุมชนตราบได้ที่เป็นสลัมกับบริเวณที่ดินของวัด คนที่อยู่อาศัยในบริเวณที่ดินของวัด จะบอกว่าเขาไม่ได้อยู่ในสลัม ตราบได้เท่าที่นั่นเป็นสลัม ในตราบได้ไม่ถึงครึ่งไม่เสียหาย เลื่อนผ้าตากที่งวอนอกบ้าน จานชาม แม่กระชังโทรที่ต้นวางไว้หน้าบ้านตลอดคืนก็ไม่หาย แต่ในบริเวณที่ดินวัดญวนบ้านถูกโจรกรรมเป็นประจำ ครึ่งคร่าว และมีของหายบ่อย ๆ

ผมมีความเห็นว่าการที่จะทำการสัมมนาแบบมานุษยวิทยาให้มีประสิทธิภาพ การที่จะให้ชาวบ้านไว้ใจและเล่าเรื่องอะไรต่าง ๆ ให้ฟังอย่าง

เปิดเผยนั้น ผู้สัมภาษณ์จำเป็นที่จะต้องมีทักษะที่ติดต่อผู้ที่เขาถาม เพราะการสัมภาษณ์เป็นเสมือนการคุยกันฉันท์เพื่อนมากกว่า การถามตอบอย่างสั้น ๆ ดังนั้นจึงต่างจากการสัมภาษณ์โดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมืออย่างชัดเจน ในการสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการตามแบบของนักมานุษยวิทยา ตัวนักวิจัยเองเป็นเครื่องมือที่สำคัญที่สุด

สำหรับการทำงานสนามในตรอกใต้ ผมคิดว่าผมโชคดีที่สิ่งที่ผมได้เห็นแต่เริ่มแรกช่วยสร้างทัศนคติที่ดีต่อชาวบ้านที่นั่น ในวันแรก ๆ ที่ผมเข้าไปชุมชน ขณะที่เดินไปบนสะพานไม้ที่ชำรุดในแสงแดดอ่อน ๆ ยามเช้า ก็เห็นชายชราคนหนึ่งถือค้อนกับตะปูนั่งซ่อมสะพานอยู่ ผมก็ถามว่า “ลุงมาทำอะไรอยู่แต่เช้า” ชายชราตอบว่า “มาซ่อมสะพาน เดี่ยวเด็กสะดุด ทกล้ม” เมื่อผมเดินเข้าไปถึงทางแยกกลางชุมชน ก็ได้พบชายพิการ เดินไม่ได้ พูดไม้ขีด นั่งอยู่บนแคร่ คนบ้านข้างเคียงบอกผมว่า เขาถูกรถชน ทำงานทำการไม่ได้ ได้ เมียเขาก็ทิ้งไป ชาวบ้านสงสารจึงให้ข้าวปลาอาหารเขากิน แล้วจ้างให้เขาเป็นยามคอยดูตำรวจเวลาตำรวจมาเขาก็ให้สัญญาณ กลุ่มคนที่เล่นการพนันอยู่จะได้หนีทัน

ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ตรงนั้นเป็นทางแยก คราวแรกผมเดินไปทางซ้าย คราวนี้ผมไปทางขวา ทางนี้จะเข้าไปสู่ลานกว้างใหญ่ยาวขนาดห้องโถง ลานนี้เป็นลานดินเรียบ ๆ ที่ด้านหนึ่งมีก๊อคน้ำประปาเล็ก ๆ ติดตั้งอยู่ข้างฝาบ้าน มีหญิงสาวจำนวนหนึ่งนั่งอยู่พร้อมทั้งป๊อบและไม้คานวางอยู่ข้าง ๆ ตัว คุยกันจ้อกแจ้กจอบแจตตลอดเวลา คอยผลัดกันรองน้ำ แล้วหอบกลับบ้าน ดูเสมือนฝูงนกที่กลุ่มรวมกันอยู่รอบแอ่งน้ำ ในแสงแดดอ่อน ๆ ลีทอง ช่างเป็นภาพที่น่าดูและน่าชื่นใจนัก

ที่ลานนี้ก็มีทางแยก ทางที่ไปทางขวาไปบ้านเนตร ซึ่งเป็นเรือนไม้สองชั้น ขนาดกลาง ไม้ทาสี ส่วนทางเท้าที่ไปทางซ้ายอ้อมไปเลียบก่าแพง วัดญวน ส่วนแรกของทางเท้านี้เป็นไม้ อยู่กลางแดด สองข้างมีเรือนไม้ใต้ถุนสูงแบบในชนบท พอไปถึงก่าแพงวัดที่เป็นคอนกรีตอยู่ข้างขวา ทางเท้าก็กลายเป็นทางเดินคอนกรีตแล่นเรียบก่าแพง แสงแดดหายไปกลายเป็นมืดสลัว ๆ เพราะทางซ้ายมือมีห้องแถวไม้สามชั้นเก่าโบราณจนดำคล้ำ เฉลียงและชายคา

ของห้องแถวยื่นออกมา ทำให้ทางเดินแคบ เหมือนเข้าไปในถ้ำ ที่มีสายลมเย็นชื่น โขยมาปะทะหน้าเพราะเป็นช่องลมตามชายคาและคานเสาแขวนดอกไม้เงินที่ทำด้วยกระดาษว่าว และปลาดตะเพียนใบลานแขวนอยู่จำนวนมาก สีแดง เหลือง เขียว น้ำเงินสดใส ดูสวยงามยิ่งนัก ที่นี่เป็นที่พำนักของสาย เป็นแหล่งผลิตปลาดตะเพียนใบลาน ดอกไม้เงิน และของเล่นเด็กออกขายไปทั่วประเทศในสมัยนั้น

ดังนั้นภาพสลัมของผมจึงเป็นภาพที่ดูสวยงาม และชาวสลัมก็เป็นคนที่มีความกรุณาปรานี เอื้ออาทร ไม่ได้เป็นอาชญากรที่ฝึกฝนในความชั่วร้ายเลวทรามไปเสียทั้งหมดดังภาพที่สังคมได้ตราไว้สำหรับคนที่ยากจน ผมคิดว่าการที่จะเป็นนักวิจัย ผู้สัมภาษณ์ที่ดีได้นั้น จำเป็นที่จะต้องกำจัดอคติต่าง ๆ ที่สังคมได้ปลูกฝังมา ที่ว่าคนประเภทนี้เป็นอย่างนั้น คนประเภทนั้นชั่วอย่างนี้ คนทุกคนก็มีความดีอยู่ในตัวเขา คนทุกคนก็มีความชั่วร้ายอยู่ในตัวเขา ดังนั้นผมจึงไหว้คนสลัมได้อย่างจริงใจ เพราะผมไหว้ความดีที่มีอยู่ในตัวเขา สิ่งนี้สำคัญเพราะชาวบ้านจะรู้สึกได้อย่างรวดเร็ว ว่าการไหว้นั้นเป็นสิ่งที่สร้างทำหรือด้วยความจริงใจ ความรู้สึกนี้จะกำหนดท่าทีของเขาต่อผู้เข้ามาขอสัมภาษณ์

สิ่งที่ผมถือว่าสำคัญที่สุดในการเก็บข้อมูลก็คือการให้เกียรติผู้ที่ผมไปสัมภาษณ์ การไหว้อย่างจริงใจ การเป็นผู้ฟังที่ดีก็เป็นการให้เกียรติผู้พูด ใครบ้างอยากจะเล่าอะไรให้แก่ผู้ไม่สนใจฟัง ใครบ้างอยากจะคุยต่อไปเมื่อถูกขัดคอ พวกเราที่เป็นนักวิชาการ อาจารย์ มักชำนาญในการสอน และนิสัยนี้มักติดตัวเราไปด้วยทุกที่ เราจึงต้องตระหนักอยู่เสมอว่าในสนามเราเป็นนักเรียนไม่ใช่ครู ที่นี่เรามาขอความรู้จากชาวบ้าน ไม่ใช่มาสอนชาวบ้าน สิ่งที่เราเรียนจากชาวบ้าน คือ ใครทำอะไร ที่ไหน อย่างไร และทำไม สิ่งเหล่านี้ชาวบ้านเท่านั้นเป็นผู้รู้ ไม่ใช่เรา ชาวบ้านรู้ดีกว่าเรามาก ชาวบ้านฉลาดกว่าเรามากในเรื่องของชุมชนโดยเฉพาะ

สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือเราต้องไม่เอาหลักการว่าอะไรถูกอะไรผิดเข้าไปใช้พิพากษาความประพฤติของผู้ให้สัมภาษณ์ เราไม่ใช่ผู้พิพากษาที่เข้าไปพิจารณาเขา และเราไม่ใช่ครูของเขา ผมเคยพาอาจารย์ในมหาวิทยาลัย

เข้าชุมชนแห่งนี้ และปล่อยให้เขาสัมภาษณ์คนในชุมชน ชายแก่คนที่ถูกสัมภาษณ์ถือว่าตนเป็นนักเลงและเล่าให้อาจารย์ฟังถึงวีรกรรมของเขาในการปราบนักเลงต่างถิ่นในโรงยาฝิ่น สิ่งที่เขาเล่าถึงกลอุบาย ลูกไม้ต่าง ๆ ที่เขาใช้ในการหลอกลวงทำให้อาจารย์คนนั้นตกใจมาก จึงขัดคอเขาว่าไม่ควรทำอย่างนั้น เท่านั้นแหละชายชราคนนั้นหยุดพูดทันที แล้วก็เลิกให้สัมภาษณ์

ผู้สัมภาษณ์อาจขัดคอผู้ให้สัมภาษณ์ได้โดยไม่ตั้งใจถ้าตัวผู้สัมภาษณ์มุ่งที่จะเอาคำตอบที่ตรงกับประเด็นที่ตั้งไว้มากเกินไป สำหรับผม ผมมักจะพยายามให้ผู้ให้ข้อมูลมีความสุขกับการให้สัมภาษณ์ จึงให้เขาเล่าอะไรต่ออะไรเรื่อยไป อาจออกนอกประเด็นการถามที่ผมกำหนดไว้ก็ได้ แต่เมื่อเขาเล่าเรื่องของเขาคบแล้ว ผมจึงค่อย ๆ เข้าประเด็นที่ผมต้องการ การทำเช่นนี้ผมรู้สึกว่าเป็นประโยชน์ เพราะหลาย ๆ ครั้งผมได้ประเด็นใหม่ ๆ จากการที่ปล่อยให้เขาคุยไปตามใจเขาเช่นนี้ ซึ่งผมจำไว้สำหรับสาวต่อไปได้จากคนอื่น

การไม่ขัดคอผู้ให้ข้อมูลไม่ได้หมายความว่า จะต้องเชื่อคำพูดของเขาทุกอย่าง ผมว่าคนทุกคนในที่นั้น เวลาพูดถึงตนเองก็มักจะพูดแสดงว่าตนเองกล้าสามารถกว่าคนอื่น ๆ คนทุกคนเมื่อคุยเล่าเรื่องของตนเองให้คนอื่นต่างถิ่นฟัง ก็จะแสดงภาพพจน์เพื่อประทับใจคนอื่น เวลาพูดคุยเรื่องความสัมพันธ์ของตนกับผู้อื่นฟังก็มักพยายามแสดงว่าตนเองเก่งกว่า ฉลาดกว่า สำคัญกว่า เพื่อให้คนต่างถิ่นประทับใจ การโอ้อวดของเขาก็มักแสดงให้เห็นถึงค่านิยมของเขา ชายแก่ที่ทำให้อาจารย์มหาวิทยาลัยตกใจนั้น ความจริงเป็นเพียงสมุนมือขวาของผู้ขายปลาตะเพียนและดอกไม้จีน มีหน้าที่เพียงคอยแจกจ่ายสินค้าให้คนขายนำไปเดินเร่ขายและรวบรวมเงินให้สาย วีรกรรมต่าง ๆ ที่เขาเล่าอาจเป็นเรื่องที่เขาฝันขึ้นมาเท่านั้น แต่ก็แสดงค่านิยมของเขาซึ่งอาจเป็นของคนในชุมชนทั่วไปก็ได้ ก็คือการยกย่องผู้เป็นนักเลง

ผมได้มาเรียนรู้ภายหลังว่าชุมชนนี้เป็นแห่งแรกที่เทศบาลนครกรุงเทพฯ ได้ตั้งกรรมการชุมชน กระบวนการเสาะหาผู้นำชุมชนเริ่มด้วยเจ้าหน้าที่ศูนย์อนามัยที่ ๖ ได้ทำแบบสอบถามมาสัมภาษณ์ทุกครัวเรือนในชุมชนวัดญวนสะพานขาว คำถามหนึ่งในแบบสอบถามนั้นมีว่า "ท่านนับถือใครในชุมชน" ผมได้อ่านคำตอบแบบสอบถามในทุกฉบับแล้วพบว่าหัวหน้าครัวเรือน

ทุกคนตอบเหมือนกันว่า “ผมนับถือตัวเอง” ที่ต่างออกไปมีรายเดียวที่เขียนไว้ว่า “ผมนับถือเนตร” และปรากฏว่าคนที่กรอกข้อความคำตอบนั้นคือพี่ชายของเนตรเอง

แบบสอบถามนั้นทำขึ้นเพื่อแสวงหาผู้นำชุมชน ในการวิจัยของผมก็เช่นกัน ผมอยากรู้ว่าชาวชุมชนส่วนมากรักนับถือใคร ใครเป็นผู้นำชุมชนที่แท้จริง การที่จะไปถามคนแต่ละคนว่ารักและนับถือใครไม่เคยได้ความจริง ผมจึงเปลี่ยนไปถามว่าคุณรู้ไหมว่าคนแถวนี้รักใคร นำแปลกใจว่าได้รับคำตอบทันทีจากแทบทุกคนว่าคนแถวนี้รักเนตร แล้วเมื่อถามต่อว่าทำไมถึงรักเนตรก็ได้รับคำตอบว่า เพราะเนตรโอบอ้อมอารี ช่วยฝึกสอนให้คนหลายคนและลูก ๆ ของคนอีกหลายคนให้เป็นช่างกระเบื้องและหางานให้ทำ ผมพบจากการสำรวจว่าคนจำนวนมากที่นั่นเป็นช่างกระเบื้อง มีช่างหนุ่ม ๆ หลายคนที่บอกว่าเขาเป็นลูกบุญธรรมของเนตร เพราะเคยไปกินนอนอยู่บ้านเนตร เมื่อสมัยฝึกงานกระเบื้อง ความจริงมีผู้รับเหมาสองคนในชุมชน ในขณะที่เนตรจ้างคนในชุมชนทำงานให้เขา ผู้รับเหมาอีกคนหนึ่งออกไปหาคนงานในชนบทโดยอ้างว่าค่าแรงคนทำงานในชุมชนนั้นแพง

การเสาะหาผู้นำชุมชนในครั้งนี้สอนให้ผมได้พบกลยุทธ์ใหม่ในการสัมภาษณ์ว่า การสัมภาษณ์คนหนึ่งถึงพฤติกรรมของอีกคนหนึ่งหรือคนอื่น ๆ โดยทั่วไป จะทำให้ได้ข้อมูลจำนวนมาก ซึ่งเราอาจเอามาตรวจสอบได้อีกต่อไป น่าสนใจมากที่เมื่อถามตรง ๆ ว่าเขาเป็นหรือทำเช่นนั้นหรือไม่ เช่น รักเนตรเป็นต้น เขาจะไม่ตอบ แต่เมื่อถามว่าคนแถวนี้รักใครและได้คำตอบว่ารักเนตร เมื่อย้อนกลับมาถามคำถามนั้นกับเขา เขาจะพยักหน้าแล้วบอกว่าเนตรเป็นคนดี โอบอ้อมอารีช่วยเหลือคนจำนวนมากในชุมชน

การสัมภาษณ์คนคนหนึ่งถึงสิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชน หรือการกระทำของคนอีกคนหนึ่งนั้น มีประโยชน์ในการที่จะใช้เป็นร่องรอยในการสัมภาษณ์อีกคนหนึ่ง ผู้ให้สัมภาษณ์หลายคนจะไม่กล่าวถึงหรือเล่าเหตุการณ์บางอย่างถ้าไม่ได้รู้สึกว่ามันก็วิจัรู้เรื่องนั้นมาก่อนบ้างแล้วจากคนอื่น การคอยแอบฟังเวลาคนเขาคุยกันที่ร้านกาแฟก็เป็นประโยชน์ เพราะอาจพบประเด็นใหม่ ๆ เพื่อเอาไปสัมภาษณ์เพิ่มเติมได้

แต่การสัมภาษณ์คนหนึ่งถึงพฤติกรรมของอีกคนหนึ่งก็จำเป็นที่จะต้องมีการระมัดระวังเหมือนกัน สิ่งจำเป็นที่จะต้องจำไว้เสมอก็คือว่าในชุมชนแออัดแบบนี้ เช่นเดียวกับในชุมชนหมู่บ้านในชนบท ความลับไม่มี ใครทำอะไร ที่ไหน อย่างไร จะเป็นที่รู้กันทั่วไปโดยรวดเร็ว ครั้งหนึ่งผมกับครูที่เคยเป็นเพื่อนผมสมัยเด็ก ๆ ออกไปเที่ยวด้วยกันในค่ำวันหนึ่ง อีกสองวันต่อมาคนในชุมชนถามผมว่า เมื่อวันก่อนนี้ออกไปเที่ยวกับครูใช่ไหม แล้วบอกผมว่าผมกับครูได้ไปที่ไหนที่นี้ถูกต้อนทุกแห่ง วันหนึ่งผมขับรถไปจอดที่ข้างถนนริมคลองผดุงกรุงเกษม แล้วเดินเข้าไปในตรอกใต้ พอเดินเข้าไปถึงร้านกาแฟที่กลางตรอกใต้ก็พบเนตร เนตรบอกผมทันทีว่าวันนี้อาจารย์เอารถมาใช่ไหม ผมให้เด็กไปเผื่ออาจารย์ให้แล้ว

การที่เราไปถามคนคนหนึ่งถึงอีกคนหนึ่ง อาจมีทั้งผลดีและผลเสียก็ได้ ผลดีที่เคยเกิดขึ้นก็คือ บุคคลที่ถูกเอ่ยถึงอาจเล่าให้ฟังถึงพฤติกรรม การกระทำของตนเองมากขึ้น ซึ่งอาจเป็นการพูดแก้ตัวหรืออธิบายการกระทำของตัวเองเพื่อไม่ให้เราเข้าใจผิด หรือขยายความจากเรื่องที่เราได้ทราบมาจากคนที่เราได้สัมภาษณ์มาแต่แรกแล้ว ทั้งสองประการนี้อาจเป็นประโยชน์ต่อเราเพราะเราจะได้ข้อมูลมากขึ้น ส่วนผลเสียที่อาจเกิดขึ้นได้คือ เขาอาจโกรธเรา หรือเขาอาจโกรธกัน สิ่งที่ผมจำไว้เสมอ คือ ละเว้นจากการกล่าวอ้างว่าคนโน้นบอกเราว่ายังมี คนนี้บอกเราว่ายังมี นั้นในเมื่อคำกล่าวนั้นเกี่ยวพันมาถึงพฤติกรรมของคนที่เราพูดด้วย หรือคนอื่น ๆ ในชุมชน

ต้องขอย้อนมาพูดถึงสิ่งสำคัญที่สุดในการเก็บข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ คือ การให้เกียรติแก่ผู้ให้สัมภาษณ์ และทำให้เขารู้สึกสนุกและอยากเล่าอะไรต่าง ๆ ให้เราฟัง ความจริงคนเราแทบทุกคนก็อยากจะเล่าเรื่องของตนเองให้คนอื่นฟังอยู่แล้ว หากรู้สึกว่าคนอื่นจะประทับใจในตัวเขาและพฤติกรรมของเขา คนทุกคนจะชอบคำสรรเสริญ ไม่ชอบถูกติเตียน สำหรับผมเวลาขึ้นไปบนบ้านใคร สิ่งแรกที่ผมทำก็คือการมองหาสิ่งที่เจ้าของบ้านเขารู้สึกภาคภูมิใจ ซึ่งอาจเป็นลูกเขานอนอยู่ในเปล รูปบุตรธิดาเขารับปริญญา หรือสิ่งประดิษฐ์อะไรที่เขาได้ทำขึ้นและนำเสนอใจ หรือเครื่องประดับในบ้าน ถ้าไม่มีอะไร ผมก็มักจะพูดว่าบ้านสบายดีจัง หรือเย็นสบายดีจัง เพราะผมรู้ว่า

คนไทยชอบคำที่ให้พร เพราะถือว่าคำพูดอาจเป็นจริงได้ นอกจากนั้นเวลาเขาพูดเล่าอะไร ถ้าจังหวะเหมาะ ๆ ผมก็พยักหน้าเหมือนเห็นด้วยกับคำพูดของเขา ถ้ามีโอกาสเขาเล่าอะไร ว่าทำอะไร ที่พอจะชมเขาได้ก็จะชม พอทำให้เขารู้สึกชื่นใจ แต่ต้องจำไว้เสมอว่าเราชมไม่ใช่ขยอ เพราะถ้าไปชมในสิ่งที่เขาไม่ได้เป็น เขาอาจรู้สึกได้ว่าเราไม่จริงใจ ผมเองจริงใจเสมอกับผู้ให้ข้อมูล แต่ผมจะไม่ขัดแย้งเขา หรือติเตียนเขา

ผมได้กล่าวแล้วว่าผู้ให้สัมภาษณ์อยากให้ผู้สัมภาษณ์รู้สึกประทับใจในตัวเขา ดังนั้นจึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่เขาจะต้องสร้างภาพพจน์ที่ดี ซึ่งก็คือสร้างภาพของตัวเองในลักษณะที่เขาคิดว่าเราจะนิยม ซึ่งไม่ได้หมายความว่าเขาพูดเท็จเสมอไป การเสนอตัวของสาย (ผู้ทำปลาตะเพียนและดอกไม้เงิน) ต่อคนต่าง ๆ ที่มาคุยกับเขาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจน

เด็กวัยรุ่นในชุมชนเกลียดสายและเรียกเขาว่าอ้ายเศรษฐี สายเข้ามาอยู่ในชุมชนโดยมีเงินติดตัวมาเพียง ๒๐ บาท หนังสือพิมพ์ไทยรัฐเคยสัมภาษณ์เขาในฐานะที่เป็นคนไทยดีเด่นคนหนึ่ง เมื่อผมพบสายวันแรกเขาก็เอาบทความนั้น ซึ่งเขาตัดใส่กรอบไว้อย่างดี มาให้ผมดู ในบทสัมภาษณ์นั้นสายได้พูดถึงการสร้างเนื้อสร้างตัวของเขาด้วยความมานะอุตสาหะและความมัธยัสถ์จนร่ำรวยมาได้ถึงเพียงนี้ ต่อมาเมื่อสายกับผมคุ้นเคยกันมากขึ้นแล้ววันหนึ่งเขาพาผมเข้าไปในเรือนเขา และชี้ให้ผมดูเสาต้นหนึ่งที่มีผ้าแดงผูกไว้ และมีกระถางรูปพร้อมรูปปักบูชาอยู่ที่โคนเสา เขาบอกว่าเพราะเสาดกน้ำมันต้นนี้แหละที่ทำให้เขาร่ำรวยขึ้นมาถึงเพียงนี้ เขาเคยถูกลอตเตอรี่รางวัลที่หนึ่งด้วย และถูกหวย ความจริงสินค้าของเขาขายได้ดี มีคนมารับเอาไปเร่ขายจำนวนมาก และไปไกล ๆ นั่งรถไฟไปถึงมาเลเซียก็มี สายมีคนทำงานแบกหลักที่ปักดอกไม้เงินและเขวนปลาตะเพียนเอาไปเร่ขายหลายคน เป็นคนต่างจังหวัดที่รู้จักสายและมาอาศัยพักนอนที่เจดียงบ้านสาย บางคนย้ายมาอยู่ในชุมชนเลยแล้วมาสร้างบ้านอยู่ใกล้ ๆ บ้านสาย แต่ระยะหลัง ๆ นี้เมื่อบ้านในชุมชนแออัดมาก คนส่วนมากอยู่พักหนึ่งก็กลับชนบท แล้วก็มีคนใหม่จากชนบทเข้ามาแทน

ความจริงสายคงรวยเพราะมีหลายปัจจัยประกอบกัน แต่สิ่งที่น่าสังเกตคือภาพพจน์ที่เขาเสนอต่อหนังสือพิมพ์ไทยรัฐนั้นอย่างหนึ่ง และที่เน้นให้คนในชุมชนเห็นนั้นอีกอย่าง (เมื่อเขาเล่าให้ผมฟังถึงเรื่องเสตกน้ำมันนั้นเกิดขึ้นเมื่อผมสนิทสนมกับคนในชุมชนเสมือนเป็นสมาชิกของชุมชนคนหนึ่ง) จะสังเกตเห็นว่าสำหรับไทยรัฐเขาเน้นความขยันขันแข็งในการสร้างเนื้อสร้างตัว (เพราะเขารู้ว่าไทยรัฐคาดหวังเช่นนั้น) ส่วนสำหรับชาวบ้านในสลัมเขาเน้นอภินิหารของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ช่วยเหลือเขา ภายหลังผมได้ทราบถึงวิธีการหาเงินของเขาก็คืออย่างหนึ่ง เมื่อลูกสาวของเนตรแต่งงานกับลูกชายของภรรยาสาย (ภรรยาสายเป็นแม่หม้ายลูกติด) ไปอยู่ที่บ้านสาย แล้ววันหนึ่งเปิดประตูเข้าไปยังห้องห้องหนึ่งซึ่งธรรมดาจะปิดไว้เสมอ และพบกับเสื้อผ้าใช้แล้วกองอยู่เต็มห้อง ผมไม่ทราบว่าเป็นจริงหรือไม่แต่สงสัยว่าเป็นความจริง เพราะผมเคยไปตัดผมที่นางเลิ้ง ช่างตัดผมมีบ้านติดอยู่กับสลัมตรอกใต้ และบ่นว่าแถวบ้านเขาตากผ้าไว้ไม่ได้เลย คนสลัมตรอกใต้สอยเอาไปหมด คนขายของของสายคงไม่ได้เร่ขายของแต่อย่างเดียวหากสอยเสื้อผ้าใช้แล้วของคนแถวนั้นเอามาให้สายด้วย

การที่ผมพิจารณาว่าการนำเสนอภาพของตัวเขาเองว่าถูกต้องหรือไม่อย่างนั้น เป็นการประเมินความจริงของคำให้สัมภาษณ์ของสาย เนตร และช่างตัดผมนอกชุมชน จะเห็นได้ว่าเขาเองประเมินสถานภาพ เจตนา ตลอดจนผู้ให้สัมภาษณ์ด้วย เช่นเดียวกับกรณีที่เรากล่าวอยู่เสมอ ๆ ว่า เวลาเจ้าหน้าที่ของรัฐเข้ามาในหมู่บ้าน แล้วถามชาวบ้านว่าต้องการอะไร สิ่งที่ชาวบ้านตอบก็คือ สิ่งที่เขาคิดว่าเจ้าหน้าที่มีอะไรอยู่ในกระเป๋า แล้วอยากจะให้เขารู้ว่าหนังสือพิมพ์เช่นไทยรัฐต้องการเห็นเขาเป็นอย่างไร เขาก็เน้นสิ่งนั้น แต่เขาจะไม่เล่าเรื่องเสตกน้ำมันให้ลาม หรือเรื่องการเก็บสะสมเสื้อผ้าเก่า ๆ หรือแม้แต่ว่ากุศโลบายในการใช้แรงงานราคาถูก ๆ ได้อย่างไร ซึ่งผมจะกล่าวถึงภายหลังว่าผมได้มาอย่างไร

ส่วนการที่เขาเสนอตัวของเขาว่าเป็นการโปรดของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่อผมในฐานะตัวแทนของคนในชุมชน เพราะป้องกันคนริษยาและว่าเขาไม่ เพราะชาวบ้านที่นั่นไม่ยอมรับว่าผู้ใดในกลุ่มพวกเขาจะขยันและมีความสามารถ

มากกว่าตนได้ง่าย ๆ นัก แต่จะเชื่อในการมีโชคกลางได้ง่าย ส่วนเรื่องเสื้อผ้าที่พบนั้น เนตรเป็นผู้เล่าให้ผมฟัง เหตุที่ผมไม่ค่อยเชื่อนักก็เพราะเนตรเองก็เป็นคู่แข่งทางการเมืองในชุมชนอยู่กับสายอยู่บ้าง และชอบล้อเลียนหรือเยาะ ๆ สาย แต่เรื่องนี้ก็อาจเป็นความจริงได้ เพราะสิ่งที่ช่างตัดผมบ่นนั้น พูดเล่าออกมาเฉย ๆ โดยไม่ได้ถาม

จะเห็นได้ว่าในการที่ผู้วิจัยจะให้นำหนักแกคำพูดของผู้ให้ข้อมูลได้มากเพียงใดนั้น ผู้วิจัยจำเป็นต้องประเมินสถานภาพของตนเองในสายตาของผู้ให้ข้อมูล จะต้องประเมินสถานภาพของผู้ให้ข้อมูลในชุมชนของเขา และเจตนาของผู้ให้ข้อมูล ตลอดจนสภาพแวดล้อมที่จะมีอิทธิพลต่อการให้ข้อมูลของเขา ในประสบการณ์ของผม ผู้ให้สัมภาษณ์ส่วนมากไม่ได้พูดเท็จ นอกจากว่าจำเป็นเพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง เป็นต้นว่าต้องตอบคำถามว่าทำอย่างนั้นหรือเปล่า ซึ่งมัดตัวอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ในการสัมภาษณ์ผมก็ไม่เคยใช้คำถามที่มัดตัวผู้ให้ข้อมูลเช่นนั้น ผมจึงไม่พบว่าใครพูดเท็จ แต่ผมพบว่าเขาจะละเว้นที่จะให้ข้อมูลบางสิ่งบางอย่างที่สำคัญ ดังจะเห็นได้จากการเสนอภาพพจน์ตนเองของสายต่อบุคคลที่มีสถานภาพแตกต่างกัน

เราอาจตรวจสอบข้อมูลได้โดยการไปถามเรื่องเดียวกันจากคนอื่น ๆ เช่น อาจไปถามคนที่มีฐานะแตกต่างกันหลาย ๆ คน หรือผู้ที่อยู่อาศัยในส่วนต่าง ๆ ของชุมชน เรื่องเดียวกัน แล้วดูว่าคำตอบจะตรงกันหรือไม่เพียงใด ผมเองนั้นมักจะแยกข้อเท็จจริงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ จากความคิดเห็น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ เช่น ในวันเวลานั้น ๆ วัยรุ่นตรอกใต้ไปเล่นบอลกับวัยรุ่นโคลิเทียมที่สนามในบ้านพิษณุโลก แล้วเกิดการทะเลาะกันขึ้น เด็กตรอกใต้คนหนึ่งถูกแทงตาย หรือผีนเคยขายท่อหมก ฯลฯ เหล่านี้เราอาจตรวจสอบความจริงได้โดยการถามคนจำนวนมาก แต่ความคิดเห็นอย่างที่ได้พบบ่อย ๆ คือ เด็ก ๆ สมัยนี้ไม่มีความกตัญญู ไม่เลื่อมใสพ่อแม่ ซึ่งคนอายุมากบ่นอยู่เสมอ ถ้าเราไปถามคนแก่ที่ไหนในชุมชนก็จะพูดเช่นเดียวกันทั้งสิ้น แต่ผมได้สำรวจทำสถิติปรากฏว่าเด็กวัยรุ่นทั้งหญิงและชายในชุมชน เมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว ทำงานเอาเงินมาให้พ่อแม่แทบทุกคน เด็กผู้ชายไปเป็นแคดดี้เก็บลูกกอล์ฟที่สนามม้าบางเลี้ยว ไปเป็นลูกจ้างขายของ ขนของในตลาด

มหานาคบ้าง เด็กผู้หญิงมีความกตัญญูมากกว่าเด็กผู้ชาย เพราะในขณะที่เด็กผู้ชายจำนวนหนึ่งไปเล่นการพนันแล้วไม่ทำอะไรจริงจัง ผมได้พบว่าทุกวันตั้งแต่ตีสาม เด็กสาวจะออกไปซื้อผักที่ปากคลองตลาด นำไปขายแถวสะพานควาย ตกดึกจึงจะได้กลับบ้าน ดังนั้นเวลาผมเข้าไปเดินอยู่ในสลัมตอนกลางวัน ผมจึงไม่ได้พบเด็กสาววัยรุ่นเลย จนกระทั่งมีงานบวชสามีนางดำ จึงตกใจว่ามีสาว ๆ วัยรุ่นสวย ๆ อยู่ในสลัมจำนวนมาก เด็กวัยรุ่นพวกนี้นำเงินที่หาได้มาให้พ่อแม่ทุกคน ผมเองพบว่าการแบ่งแยกประเภทของข้อมูลว่าเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง ๆ หรือเป็นความคิดเห็นนั้นเป็นประโยชน์ในการตรวจสอบข้อมูล แต่มีนักวิชาการหลายคนเห็นว่าการแยกข้อมูลออกเป็นสองประเภทนี้ไม่ตรงกับความเป็นจริงและไม่จำเป็น อย่างไรก็ตามเราจะพบว่าข้อมูลที่ชาวบ้านให้นั้นอาจจำแนกออกได้เป็นหลายอย่าง และการตรวจสอบนั้นควรจะให้เหมาะสมกับข้อมูลแบบนั้น

การประเมินความจริงของข้อมูลอาจทำได้อีกอย่างหนึ่ง คือ การดูสภาวะแวดล้อมว่าเป็นไปได้เพียงไร อาทิ มีคนบอกว่านายคงตีเตะเมียทุกวัน แต่เราพบว่านายคงอยู่บ้านภรรยาแวดล้อมไปด้วยพี่ชาย น้องชาย พ่อตา แม่ยาย เราก็จะเข้าใจว่านายคงตีเตะเมียทุกวันคงเป็นไปได้ เพราะถ้าทำอย่างนั้นญาติ ๆ ของภรรยาคงเฉดหัวเขาออกมาแล้ว

เดี๋ยวนี้เรากำลังจะมาถึงการพิจารณาเชื่อมโยงระหว่างสิ่งที่เราสังเกตเห็นได้ คำพูด ข้อมูลต่าง ๆ ที่คนในชุมชนเล่าให้ฟัง หรือเราแอบได้ยินแล้ว สรุปหรือสร้างข้อสมมุติฐานต่าง ๆ ซึ่งเป็นการกระทำที่เราเรียกว่าการวิเคราะห์ข้อมูล ผมขอเลื่อนไปพูดถึงเรื่องนี้ในคราวหน้า ซึ่งจะพิจารณาถึงบทบาทของทฤษฎีในการทำงานสนามด้วย